

Ринок фінансово-банківських послуг

Кійоші АБЕ

**МІКРОКРЕДИТУВАННЯ:
СХІДНА ЄВРОПА ТА УКРАЇНА**

Резюме

Особливості розвитку економіки країн, що розвиваються, дають змогу обґрунтувати необхідність мікрокредитування як інструменту для подолання бідності. Аналіз каналів поширення мікрокредитування і специфіки ситуації в країнах Східної Європи дали автору змогу визначити основні перешкоди та можливі перспективи розвитку мережі мікрокредитування в Україні.

Ключові слова

Мікрокредитування; країни, що розвиваються; Вашингтонський консенсус; проблема бідності, малий та середній бізнес; корупція; традиційне та нетрадиційне фінансування; внутрішній та іноземний капітал.

1. Вступ

У світі є чимало країн, що розвиваються, економіка яких страждає від відсутності відповідних кредитних систем. Поняття «країни, що розвиваються» має дуже широке значення, і тому це визначення поширюється на дуже багато держав, у тому числі і на країни з перехідною економікою. Малоза-

© Кійоші Абе, 2005.

Абе Кійоші, доктор, професор, Університет Чіба, Японія.

Переклад Бенча Дмитра, Гуменюк Ольги.

безпечене населення в цих країнах позбавлене права отримання кредиту в банках і, відповідно, шансу успішно розпочати малий бізнес. Було б неправильно ігнорувати це, обговорюючи стабільність світової економіки. Чи ж існують кредити для малозабезпеченого населення у країнах, що розвиваються, та країнах з перехідною економікою? Чим вони відрізняються від загальноприйнятих банківських кредитів у розвинутих країнах? Що характерно для мікрокредитування в перехідних економіках? Мета цієї статті – спробувати відповісти на ці запитання.

2. Традиційні фінанси проти нетрадиційних

Економіка розвинутих країн чи тих країн, що розвиваються, залежить від посередницьких послуг по переказуванню ресурсів від заощадників до інвесторів. У розвинутих ринкових економіках цю функцію традиційно виконують комерційні банки і грошові ринки. Багато домогосподарств у бідних країнах також не відмовилися б від таких послуг. При цьому в багатьох країнах, що розвиваються, ринок грошей ще й досі перебуває в зародковому стані, а традиційні комерційні банки неохоче надають позики бідним людям. Причинами банківського опору є висока ціна невеликих трансакцій, брак традиційних додаткових забезпечень, географічна ізоляція чи навіть просто соціальна дискримінація. Навіть ті організації, що надають послуги бідному населенню, обмежені в масштабах. Комерційні позичальники в сільській місцевості надають перевагу роботі з великими фермерами. Складні позичкові процедури в поєднанні з браком досвіду в обліку капіталістичного зразка також обмежують доступ бідних людей до офіційних джерел кредиту.

У більшості країн, що розвиваються, традиційний фінансовий сектор ігнорує неформальні сектори і придушує стійкість фінансових інституцій локального рівня, які базуються на членстві.

Стало очевидним, що традиційні макроінвестиційні стратегії Світового Банку та МВФ, засновані на теорії економічної лібералізації «Вашингтонського консенсусу»¹, не змогли поліпшити життя найбідніших громад у країнах, що розвиваються. Цей вищезазначений ліберальний підхід перешкоджає інвестиційним можливостям локального рівня, що призводить до неможливості розвитку малих сільських фінансових інституцій для бідних. Це являє класичний підхід до розвитку – «згори вниз», де локальні громади можуть лише несуттєво впливати або ж зовсім не впливати на процес. Така

¹ Термін «Вашингтонський консенсус» було вперше введено у 1989 р. американським економістом Д. Уільямсоном (J. Williamson) для позначення шести рекомендацій державам, які хотіли реформувати свою економіку (податкову дисципліну, «конкурентоспроможний» ринковий курс, лібералізацію бізнесу, іноземних інвестицій, приватизацію і «дерегламентування»). Вони були покладені в основу виділення кредитів Всесвітнім банком і МВФ. (Примітка редактора).

ліберальна політика дала вигоди міському сектору і тим людям, які перебувають «зверху» і володіють 10% доходу в країнах, що розвиваються; далі за цими людьми йдуть банкіри, радники, урядові бюрократи і власники великого бізнесу.

Нетрадиційні фінанси

Відсутність комерційних банків для бідних привела до формування дуже нетрадиційної схеми позик. Нещодавнє положення, надане нетрадиційним фінансам для бідних, доволі помітно впливає на успіх відносно декількох мікрокредитних випробувань. Найвідоміший із таких успіхів зараз досягає більше 3,7 млн. людей в Бангладеш і Південній Азії. Подібні успішні приклади відомі в Латинській Америці та Африці. Такі схеми характеризуються відносно малими позиками. Період відшкодування є порівняно коротким. Жінки виступають основними отримувачами коштів від їх діяльності, і напрямом направлення позик є, насамперед, сільське господарство, дистрибуція, трейдинг, малі судна і човни, а також переробна індустрія.

Багато мікрокредитних інституцій у країнах, що розвиваються, заявляють високий рівень відшкодувань. Це віднесено до неформальних спільних структур, що створюють атмосферу, в якій дебітори поважають їх зобов'язання. Кожен залучений є рівноправним партнером. Адміністративна структура загалом легка, і повний процес є спільним за природою.

Деякі теорії показують, що є ліміти щодо використання мікрокредитування як інструменту для викорінення бідності. Вони включають труднощі щодо ідентифікації бідності і спрямуванні кредитів для досягнення ними найбіднішими з бідних. На додаток до цього є факт, що багато особливо бідних людей зазвичай є неосвіченими і не мають можливості здійснювати господарську діяльність, тому що вони відчувають брак ділових навичок, досвіду і навіть мотивації для бізнесу. Незважаючи на все це, успіх переваг нетрадиційного кредитування є серйозною заявкою для перехідних економік.

3. Мікрокредитування: визначення, походження і поширення

Значною мірою теперішній інтерес до мікрокредитування походить від Самміту з мікрокредитування (2–4 лютого 1997 р. у Вашингтоні (округ Колумбія), США). Визначенням мікрокредитування, розробленим на самміті було: мікрокредитування – це програма розроблена для поширення на малі позики для дуже бідних людей, їх проектів із самозайнятості, що приносять доходи, даючи їм можливість, таким чином, дбати про себе і свої сім'ї.

Деякі з визначених критеріїв, що є спільними для всіх країн, включають:

- 1) розмір (позики є мікро-, чи дуже малого розміру);
- 2) цільові користувачі (мікропідприємці і малодоходні використання домогосподарств);
- 3) використання фондів (генерація прибутку і розвиток підприємства, але також для загального користування (охорона здоров'я, освіта та ін.));
- 4) терміни і умови (більшість термінів і умов для мікрокредитних позик є гнучкими і легкими для розуміння та пристосовані до локальних умов громади).

Мікрокредитування – це поширення малих позик на підприємців, що є дуже бідними для ідентифікації їх традиційними банківськими позиковими механізмами. Воно довело свою ефективність і популярність як заходу в боротьбі проти бідності, даючи змогу без доступу до традиційних установ надання позик взяти позику і розпочати малий бізнес. Мікрокредити були використані як каталізатор для багатьох суспільних дій розвитку, також вони використовувались як точка входу в спільну організаційну програму чи як інгредієнт у більшій учбовій вправі. Це – висхідний процес загального розвитку.

Походження мікрокредитування: «Гремін Банк»

Доктор Мухаммад Юнус повернувся в Бангладеш, щоб розпочати життя професора після отримання звання доктора філософії з економіки в Вандербільдському університеті в США. Але голод 1974 р. спустошив країну, змусивши доктора Юнуса суттєво змінити свої погляди і життя: «Що ж доброго в моїх комплексних теоріях, коли люди помирають з голоду на узбіччях і підїздах проти мого лекційного класу? Ніщо з того, що я вчив в своїх економічних теоріях, не відображало життя навколо мене».

Озброєний високою мрією покінчити із стражданнями навколо нього, він розпочав у 1977 р. експериментальну мікрокредитну установу. Вона почалася з простої позики. Після того, як він був свідком замкненого кола бідності, що тримало багато бідних жінок рабіннями високовідсоткових позик «акул» Бангладешу, доктор Мухаммад Юнус позичив 27 дол. США 42 жінкам, так що тепер вони могли купити бамбук для виготовлення табуретів на продаж. Вже за короткий період жінки були спроможними повернути свої позики, при цьому продовжуючи утримувати себе і свої сім'ї. З цим початковим успіхом, що «відкривав очі» багатьом, зерна «Гремін Банку» (названий на честь бенгальського слова «сільський») і поняття «мікрокредити» були насаджені. Вже до 1983 р. «Гремін Банк» був офіційно сформований.

Ідея «Гремін Банку» винахідливо проста: кредитуйте бідних людей, і вони допоможуть собі. Це поняття завдає удару корінню бідності, особливо маючи на меті найбідніших із бідноти, забезпечуючи маленькі позики (звичайно менш ніж \$ 300) тим, хто не в змозі одержати довіру від традиційних банків.

У «Гремін Банку» позика надається групі з п'яти людей, тільки двоє з яких отримують гроші авансом. Щойно ці двоє роблять декілька регулярних оплат, позики поступово поширюються на решту частину групи. Таким чином, програма розбудовує відчуття співтовариства, також як і індивідуальної упевненості у власних силах. Рівний тиск працює добре. Більшість позик «Гремін Банку» надані жінкам, і спочатку діяла вражаюча норма оплати позики – вище 98%. «Гремін Банк» у даний час має капітал у 2,5 млрд. дол. у Бангладеш. Постійно оптимістичний, Юнус подорожує навколо світу, поширюючи віру, що бідність може бути усунено. Зусилля доктора Юнуса доводять, що надія – це глобальна валюта.

Поширення мікрокредитування

Модель мікрокредитування поширилася на більш ніж 50 країн, включаючи країни з перехідною економікою. Зараз вона стала світовою гарячою ідеєю щодо зменшення бідності. Досить важко сперечатися з досягненнями доктора Мухаммада Юнуса. Відома здатність «Гремін Банку» до боротьби з бідністю в одній з найбідніших країн світу зробила більше, ніж будь-що інше, щоб узаконити сферу мікрокредитування, яка зараз є добре координуваним всесвітнім рухом, що прагне досягти 100 млн. з найбідніших сімей світу до 2005 р. Міжнародний рік мікрокредитування – 2005-й.

Складовою успіху, можливо, є безжалісне нововведення банку і гнучкість у його організації, щоби працювати в багатообіцяючому становищі сільського Бангладеш. Складовою цього, можливо, є структура кооперативу банку, де боржників називають «членами» і вони складають ключовий блок акціонерів. Складовою цього, можливо, є також бажання бути тільки мінімально прибутковим банком і повернення як найбільше з його доходів, тим самим людям. Є, ймовірно, й інші складові успіху, щоби доплюсувати їх до вищезазначених. Але важлива річ – це, що «Гремін Банк» виконує всю роботу добре. Рівний тиск і рівна участь незаперечно приводять до успіху. Ця істина вірна для будь-якої країни, у т. ч. і для країн із перехідною економікою.

«Гремін Банк» зазвичай починає з неприбуткової орієнтації з бажанням заповнити важливу нішу в місцевій ситуації розвитку, але має намір набутти статусу доходності через декілька років.

Найкраще діє програма «Grameen Uddog» («Сільська ініціатива»). Місцеві жінки за надані кошти купують: пряжі і барвники для тканин на традиційному ручному ткацькому станку, що потім пов'язує їх із процвітаням текстильного експортного бізнесу Бангладеш. Виробнича потужність нині

становить мільйон ярдів за місяць. Нещодавно Юнус використав «Гремін Банк» як трамплін до інших інноваційних комерційних підприємств, що мають намір створити нові можливості для зменшення бідності.

Таким чином, «Гремін Банк» змінив обумовлену банківську практику, виключаючи потребу для додаткової, і створив банківську систему, засновану на взаємній довірі, відповідальності, участі та творчості. «Гремін Банк» надає кредити бідному населенню в сільському Бангладеш без будь-якого завдатку. Це слугує каталізатором розвитку соціально-економічних умов для бідняків, які утримувались за межами банківської орбіти на підставі того, що вони бідні і ні до чого не придатні. Якщо б фінансові ресурси стали доступними бідним людям на термінах і умовах, які є адекватними, прийнятними і слухними, мільйони «маленьких людей» з їхніми мільйонами маленьких проблем могли б внести свою частку для створення дива розвитку. Станом на 7 липня 2004 р., банк мав 3,7 мільйони боржників, 96% з яких становили жінки. З 1267 відділеннями «Гремін Банк» надає послуги в 46 000 селах, покриваючи більш ніж 68% сільської місцевості в Бангладеш.

4. Особлива унікальна ситуація країн з перехідною економікою в Східній Європі

Малий бізнес може відігравати важливу роль для зайнятості і виробництва в будь-якій країні, у тому числі в країнах з перехідною економікою. Досвід показує, що сектор малих і середніх за розміром підприємств (SME) може бути провідним вкладником в економічний розвиток і створення робочих місць. Малий бізнес загалом, коли порівнювати його з великим, має менші бар'єри при входженні на ринок, менші виробничі витрати і більш сфокусований асортимент продукції, що дає йому змогу досягнути більшої ефективності. Малі та середні підприємства є ключовими в комерціалізації нових технологій.

Варто зазначити, що поширення мікрокредитування торкнулося і країн з перехідною економікою. В Монголії, наприклад, малі підприємства виробляють більше матеріальної продукції. Монгольський уряд в 1990-ті рр. визначив мікрокредитування як основний інструмент у викоріненні бідності. Проект «МікроСтарт Монголія» було офіційно запущено в 1997 р., щоби збудувати локальні потужності для ініціювання мікрокредитної активності в Монголії. «Золотий фонд розвитку» оплачував перші позики проекту в вересні 1998 р. і швидко став піонером у створенні нової структури та нового способу провадження бізнесу в Монголії. «МікроСтарт Монголія» (Х. А. С.) вже розширила свою діяльність до більше ніж 21700 позик, загальною вартістю більш ніж 5,2 млн. дол. США, які були надані малозабезпеченим сім'ям. Рівень відшкодування постійно підтримувався на рівні більше 97%.

Унікальна ситуація Центральної і Східної Європи

Мікрокредитування є новим для Центральної і Східної Європи (CEE) і для новостворених незалежних держав (NIS), де їх було запроваджено тільки на початку 1990-х. Сучасна література з мікрокредитування, що базується на азіатському та латиноамериканському досвіді, є не дуже актуальною для країн із перехідною економікою Центральної та Східної Європи і новостворених незалежних держав, які поділяють унікальну й особливу історію. Унікальні й особливі риси включають правові та регуляторні положення. Відсутність рис правового і регуляторного середовища особливо відчутна при перешкодах, які стримують рівний розвиток інституцій мікрокредитування. Унікальність також може бути руйнівною для легкого поширення мікрокредитування, хоча колапс централізованого планування та закриття державних підприємств вимагає швидкого розвитку самозайнятості населення і підприємств мікрорівня. Бажано, щоби мікрокредитування відіграло важливу роль у рівному економічному переході цих країн. Деякі сильноточі приготування є необхідними для встановлення засобів мікрокредитування на цих перехідних етапах. Те, що вимагається, чи те, що є бажаним, доволі часто відрізняється від того, що на даний момент можливо чи ймовірно.

Специфічність мікрокредитування в Центральній та Східній Європі (CEE) і новостворених незалежних державах (NIS)

Країни Центральної та Східної Європи, а також новостворені незалежні держави мають потенційно великі ринки для надання мікрокредитних послуг через необхідність зміни економічної структури з великомасштабних державних підприємств на малий приватний бізнес. Хоча багато що з «кращого досвіду» мікрокредитування, який використовувався в країнах, що розвиваються, в Азії, в принципі, є придатним для використання в країнах Центральної та Східної Європи, а також у новостворених незалежних державах, проте залишаються й істотні розбіжності в цілях, клієнтах і середовищі. В азіатських країнах, що розвиваються, мікрокредитування – це засіб зменшення бідності, який відповідає фінансовим потребам бідних людей. Це просуває відповідальне підприємництво, взаємну довіру і вірність обіцянкам.

У країнах Центральної та Східної Європи, а також у новостворених незалежних державах, для контрасту, мікрокредитування належить до ширшого економічного інструменту, який може допомогти в приватизації економіки «знизу-вгору». Воно також вважається психологічним інструментом,

який допомагає змінити ментальність правлячої верхівки з комуністичної «згори-вниз» на ринкову «знизу-вгору». Потенційні клієнти мікрокредитування в країнах Центральної та Східної Європи, а також у новостворених незалежних державах, на відміну від азіатів, мають такі спільні риси, як висока грамотність, слабкі соціальна та ринкова мережі, труднощі доступу на ринок, недостатньо розвинуті підприємницькі та бізнесові навички.

Ці унікальні середовища створені спадщиною централізованого прийняття рішень і сорока роками масштабного виробництва. Більшість урядів навіть зараз продовжує мислити у межах великомасштабного виробництва, хоча від краху комунізму вже пройшло багато років. Деякі уряди донині не можуть усвідомити важливість малого бізнесу. Стара ментальність комуністичних лідерів заважає рівному прогресу мікрокредитної активності. У багатьох країнах Центральної та Східної Європи, а також у новостворених незалежних державах фінансові ринки (особливо сільські фінансові ринки) демонструють систематичну слабкість, включаючи інформаційні бар'єри. Ці систематичні слабкості поряд із неререформованою банківською системою позначилися на нестачі фінансових послуг. Через те, що мікрокредитування покладається на нетрадиційні забезпечення зобов'язань, вони можуть подолати традиційні системні слабкості, в тому випадку, коли достатнє місцеве кооперування оберігалось ще будучи в зародку. Програми мікрокредитування деколи є єдиним можливим джерелом кредиту, наприклад, у сільській місцевості Албанії. Більшість країн у регіоні також мають несприятливе середовище для мікробізнесу: обтяжливі вимоги реєстрації, високі податки, брак офісних площ та ін. У країнах Центральної та Східної Європи, а також у новостворених незалежних державах є мало досвіду щодо мікрокредитування або ж зовсім його немає. Ці країни мають неререформоване, неповне та навіть деколи конфліктне правове та регуляторне середовище. Україна особливо відстає від інших країн. Її ринковий механізм залишається недо-розвинутим. Чорний ринок («тіньова економіка») має тенденцію до процвітання. Солідна частина української економіки (приблизно від 60 до 70%) перебуває в «тіньовому секторі». Уряд не бачить іншого виходу, крім як легалізувати «тіньовий капітал» для того, щоби він працював на економіку. Це середовище не завжди є сприятливим для мікрокредитування.

**Правове та регуляторне середовище
для мікрокредитування в країнах
Центральної та Східної Європи
та в новостворених незалежних державах**

Не доведено, що сприятливе правове та регуляторне середовище є необхідною передумовою для розвитку мікрокредитування. Загалом, поліпшення законів і адміністративного регулювання є важливими для мікрокредитування, але діють вони лише тоді, коли внесок до мікрокредитування демонструють зусилля місцевих індивідумів, які є чесними, відповідальни-

ми і взаємозобов'язаними. Країни Центральної та Східної Європи, а також новостворені незалежні держави як регіон проявляють певну кількість специфічних рис по відношенню до мікрокредитування. Серед них, дві є особливо важливими:

1. Правові та регуляторні продукти комунізму донині зберігаються. Старі комуністичні закони є несприятливими для мікрокредитної діяльності. Нові закони і регулювання для постнезалежної нової ери залишаються неповними, оскільки вони часто були поспішно чи недосконало підготовленими. Тому дуже важко трансформувати економічну систему з комуністичної на ринкову без протиріч. Спостерігається нерівність у переході від комуністичної економіки адміністративного типу до ринкової економіки.

2. Багато законів і адміністративних регулювань, важливих для мікрокредитування – Закон про неприбуткові недержавні організації, Закон про регулювання фінансового сектора і Закон про оподаткування та бухгалтерський облік – ще й донині перебувають у процесі розробки. Поки відповідні нові закони не будуть прийняті, мікрокредитна діяльність не процвітатиме.

5. Проблеми, притаманні для України

Протистояння економічним реформам та відставання мікрокредитного середовища в Україні

Економіка України має вражаючий потенціал, однак у дійсності його супроводжує значна кількість ризиків. Через те, що країна протягом тривалого терміну перебувала закритою, цей потенціал і донині залишається нереалізованим. Повідомленням з інформаційного поля цієї держави завжди була притаманна висока неоднорідність. Оптимістичні перспективи щодо української економіки часто затьмарювались офіційними повідомленнями про політичну нестабільність, жорстокість і корупцію на найвищих урядових рівнях. Економічні реформи в Україні хронічно відставали, порівняно з іншими країнами з перехідною економікою. Незадовго після проголошення незалежності у грудні 1991 р., уряд України провів цінову лібералізацію та запровадив правовий механізм приватизації, яка, втім, не відбулася належним чином. Протистояння в уряді України після проголошення незалежності невпинно гальмувало економічні реформи. Це навіть призвело до певного відступу назад. Суспільство можна значною мірою схарактеризувати як дисфункціональне, оскільки найвищі промислові та фінансові кола володіють значними правами та відкидають будь-які різкі економічні реформи.

Україна у найбільшій мірі виступала лідером команди підтримки СРСР. Цілком справедливо Україну вважали «хлібним кошиком» колишнього Радянського Союзу – вона задовольняла більш ніж 25% потреби у сіль-

ськогосподарській продукції. Справжню роль української економіки зазвичай було приховано за залізною завісою таємниці. Приблизно 60% економіки України працювало на військово-промисловий комплекс, таким чином приносячи аж до 40% загального випуску радянської оборонної промисловості. Військовий комплекс отримував усю кваліфіковану робочу силу, необхідні ресурси та необмежене фінансування. Решта промисловості змушена була задовольнятися тим, що залишалося після такого розподілу обмежених ресурсів. Достатньої кількості споживчих товарів пристойної якості ніколи не було вироблено. Розпад радянської імперії не був предметом махінацій підпільних секретних служб. Нестерпний мертвий вантаж марнотратної оборонної промисловості – ось саме те, що привело Радянський Союз до остаточної зупинки. Українська важка промисловість, яку розробляла, скеровувала та фінансувала Москва, була неефективною та неекономною у споживанні матеріалів та енергії.

Після розпаду СРСР економіка України постраждала у найбільшому обсязі, оскільки її найбільшою мірою було втягнуто в оборонний сектор. Україна має знайти вирішення проблем, пов'язаних із сумними наслідками імперської політики Москви. Енергетична залежність України від Росії, а також брак важливого структурного реформування зробили її економіку надзвичайно вразливою щодо зовнішніх шоків. Реформи відбувалися зі значними зволіканнями, особливо у політично чутливих сферах структурного реформування та приватизації. Це пояснює те, чому малий та середній бізнес настільки недорозвинений в Україні у такій несприятливій для самостійного розвитку ситуації мікрокредитування.

Шахраювання у школі та корумпованість у суспільстві

Впродовж доволі тривалого проміжку часу Україна потерпала від корумпованості та економічних труднощів. Прийнято вважати, що при скоєнні дорожньо-транспортного порушення в українців не постає жодного сумніву у тому, що потрібно дати хабар автоінспекції. Навіть Президент України подекуди вдавався до маніпулювання виборчим процесом. Чому ж в Україні такий рівень корумпованості? На нашу думку, так відбувається через те, що вся система вищої освіти в Україні є корумпованою. Українські школи є абсолютною протилежністю американських чи японських шкіл. Відмінність разюча і в академічних правилах поведінки. Студенти вищих навчальних закладів в Україні можуть легко отримати оцінки, заплативши хабар. Вони не засвоюють належної поведінки відповідальних осіб. Українські університети дотримуються думки, що підписання студентами умови про належну поведінку є цілком достатнім. Проте це не так. Студенти мають знати, що таке чесна, відповідальна та тактовна поведінка, а не призвичаюватися шахраювати. Академічна поведінка вражена методами навчання в учбових закладах. Студентів не вчать брати на себе відповідальність за свої рішення. Випускники отримують випускні документи, навіть якщо вони недобросовісно

складають іспити. Немає нічого дивного у тому, що потім бізнесмени так просто демонструють далеко не належну поведінку. Випускники вищих навчальних закладів, яких не навчили дотримуватися кодексу поведінки у школі, пізніше не зможуть нормально поводитися на своїх посадах. Суспільство загалом є корумпованим через те, що система вищої освіти є корумпованою у своєму ядрі. Це ще одна причина того, чому Україна має таку несприятливу ситуацію для мікрокредитування.

Академічна корумпованість в Україні

Доктор Рей Джонс, лектор системи Фулбрайта в Україні, стверджує: «Складається таке враження, що в Україні студент може перескладати іспит доти, доки потрібно. Студенти не мають кодексу академічної поведінки як своєрідного стандарту. Вони не мають рамок, які б обмежували невідповідну академічній поведінку.» Врешті-решт, він визнає, що вся система вищої освіти є цілком корумпованою. Нічого дивного, що майбутні лікарі недобросовісно складають іспити з анатомії. Менеджери корпорацій не беруть на себе жодної відповідальності. Урядові посадові особи у дійсності не вивчають економіки, хоча це не заважає їм отримувати академічні відзнаки.

Доктор Джонс також зауважує: «Стара система була неухильним процесом надання політично коректної інформації. Ця функція є аналогічною для гуманітарних дисциплін, суспільних наук та управління господарством». Критичне мислення, вирішення проблем та особистісне навчання є невід'ємними атрибутами гуманітарних, соціальних дисциплін та управління бізнесом. Ці предмети є об'єктами вивчення людей і взаємопов'язаної поведінки. Ситуативні обставини довкола цих предметів невпинно змінюються, привносячи новий зміст, нове знання, нові перспективи. Врешті-решт новий курс має замінити старий. Доктор Джонс підсумовує: «Студенти розповідали мені, що вони почуваються, наче стадо овець, яких переганяють через перепони. І не має дивувати те, що вони намагаються подолати ці перепони з мінімальними затратами зусиль. Це не програма розвитку кар'єри, це – гра, в якій можна перемогти за рахунок вдалої маніпуляції».

Стара система вищої освіти позбавляла кожного студента можливості поводитися як відповідальна особа. Це сприяло втраті стимулів до критичного мислення, відповідального навчання та незалежного вирішення проблем. Навчання цілком полягало у запам'ятовуванні: щоби не навчити людей думати, а радше, навпаки – навчити їх не думати. Так студенти перетворювалися на роботів. Це було звичайною ідеологічною обробкою, позбавленою особистісного мислення. Така ситуація не є сприятливою для самовільного зростання мікрокредитування.

Корупція супроти економічному зростанню України

Корупція діє на інвестування та економічну активність, наче жорстке гальмо. Україна завжди посідала місце однієї з найбільш корумпованих країн світу. Відповідно до списку країн, укладеного «Transparency International» у 2004 р., Україна перебувала в одному з найважчих станів – 128 місце зі 146, її безпосередніми сусідами за цим показником виявилися Судан та Камерун. Аналіз Світового Банку від 2000 р. розмістив Україну у групі найгірших країн щодо таких показників, як рівень виявлення адміністративного та державного хабарництва. Адміністративна корупція визначається як приймання хабарів та інших незаконних платежів. Державною корупцією визнається використання влади політично впливовими особами для привласнення секторів економіки. Економічне дослідження, проведене у 2000 р. Міжнародною фінансовою корпорацією виявило, що 100% опитаних підприємств змушені були здійснювати неправомірні платежі для одержання звичайних урядових послуг, таких як дозвіл на ведення бізнесу, звіти пожежної інспекції тощо. Жорстка кампанія українського уряду, спрямована на зменшення ступеня надмірного регулювання, веде до скорочення адміністративної корупції, проте залишається виконати ще дуже і дуже багато. Питання адміністративної корупції має бути поставлено нарівні з проблемою надзвичайно низьких урядових зарплат. Доти, поки члени Кабінету Міністрів зароблятимуть лише \$300 у місяць, в той час як міліція та інші охоронці правопорядку часто отримують мізерні \$30, викорінення корупції буде доволі складним завданням. Державна корупція являє собою більш сувору загрозу економічному зростанню й іноземним інвестиціям. Група людей в Україні, яких часто називають «олігархами», контролює значну частку економіки, особливо у засобах масової інформації, енергетики та в галузях важкої промисловості, таких як виробництво сталі та хімічних речовин. Більшість цих олігархів володіють недоторканістю для судового переслідування, тому що вони мають місце у Верховній Раді (парламенті).

Мале підприємництво в Україні

Промисловість України традиційно була гіпертрофованою та диспропорційною. Її металургія, загрозлива для навколишнього середовища, машинобудування та хімічна промисловість безпосередньо слугували СРСР. Владні структури не спробували звертати увагу на підтримку приватних рішень малих і середніх підприємств. Малі та середні підприємства в Україні залишаються відносно недорозвиненими і завершують ряд, який очолюють інші перехідні економіки таких країн, як Польща, Чехія, Словенія та країни Прибалтики. Досвід цих країн свідчить, що міцний сектор малого бізнесу можна успішно розвивати. Польща, наприклад, з населенням у 39 млн. осіб налічує 2 млн. малих підприємств, які значною мірою доклалися до швидко-

го економічного зростання країни. Приватизація підвищує число малих і середніх підприємств, чого, на жаль, досі немає в Україні.

В Україні, де проживають 50 млн. осіб, налічується близько 250 тис. малих підприємств, з яких лише 100 тис. є життєздатними. З 1994 р. темпи зростання малого бізнесу загалом спали – факт, який свідчить на користь того, що середовище в Україні не є сприятливим для зростання малого та середнього бізнесу. Згідно з офіційними даними, представленими у табл. 1, малі підприємства забезпечують зайнятість лише для 5,7% працездатного населення України, що є найнижчим показником для групи десяти країн. Внесок малого та середнього бізнесу до ВВП України становить приблизно 10%, що також дуже мало, порівняно з іншими країнами з перехідною економікою. В Японії частка малого та середнього бізнесу у структурі зайнятості дорівнює 78%, це найвищий показник для групи десяти країн у табл. 1. Внесок малого та середнього бізнесу Польщі насправді більший від українського, однак все ж залишається далеко позаду розвинених країн. Це відображає декілька проблем, притаманних Східній Європі загалом.

Таблиця 1.

Економічний внесок малого та середнього бізнесу у певних країнах

Країни	Кількість малих та середніх підприємств на 1000 жителів	Частка малого та середнього бізнесу у структурі зайнятості (%)	Внесок малого та середнього бізнесу до ВВП (%)
США	74	54	50–52
Італія	68	73	57–60
Японія	50	78	52–55
Великобританія	46	49	50–53
Країни ЄС	45	78	63–67
Польща	41		30
Німеччина	37	46	50–54
Франція	35	54	55–62
Росія	6	9,6	10–11
Україна	2	5,7	9,0–9,5

Джерело: Міжнародна фінансова корпорація (IFC), Перешкоди розвитку малого бізнесу в Україні, жовтень 1997 р., с. 8.

Дефіцитність внутрішнього капіталу та необхідна правова основа для іноземного капіталу

Для поліпшення економічного стану шляхом підвищення кількості малих і середніх підприємств Україні необхідний капітал від іноземних країн. Внутрішній капітал, що характерно, відсутній. Існують припущення, згідно з якими Україна потребує щонайменше \$40 млрд. інвестицій для поліпшення економічної ситуації. За умови недосяжного фінансування, намагання держави підтримати неефективні та застарілі галузі вже само по собі є очевидною хибою, вкоріненою у мисленні радянської епохи. Державні мужі України хронічно страждали на нерозуміння того, що реформування економіки не знайде втілення у реальності через відсутність об'ємних грошових вливань, а також через те, що єдиним джерелом таких грошових потоків є іноземний капітал. Непослідовність реформ і брак законодавчої бази, яка б стимулювала іноземного інвестора, утримує потенційних інвесторів на значній відстані.

Отже, економічні реформи потрібні для приваблення іноземного капіталу. Одним із рішень у справі залучення іноземного капіталу та технологій прийнято вважати спільне підприємництво (joint venture). Чисельність СП неухильно зростала на початку 1990-х рр. Станом на квітень 1997 р. їхня кількість перевищила 4 тис. (за даними агентства «Norma Press») – українці забезпечували дешеву робочу силу та виробничий простір. Деякі СП виплачували своїми працівникам до \$ 100 на місяць, тоді як у державному секторі промисловості ця сума становила \$ 80 (газета «Факс», від 8.03.1997). Примітно це саме тому, що зарплати у багатьох сферах економіки, у тому числі у видобувній промисловості, освіті, охороні здоров'я і навіть збройних силах, не виплачували протягом багатьох місяців. Прикладом успішного спільного підприємництва є мексиканські *maquiladoras* (програма безмитного імпорту компонентів на мексиканський ринок для наступної зборки та реекспорту готових виробів), які генерували більш ніж \$ 31 млрд. виручки та \$ 6 млрд. доходу у 1997 р. Такий успіх має бути добрим натхненням для України.

Пакети надзвичайно важливих законів було ухвалено в Україні у 1994 р. Ці закони регулюють зовнішні економічні відносини, експортно-імпортні операції, зони вільної торгівлі, спільне підприємництво та іноземні інвестиції. Чимало з них було розроблено за участю закордонних експертів. У більшості випадків актуальні для України законопроекти, які існували у якійсь західній розвиненій країні, вважалися взірцями. Майже всі ці закони український парламент ухвалив до серпня 1994 р., таким чином, створивши правовий ґрунт для іноземних інвестицій і спільного підприємництва. Послідовне усунення кожної перешкоди поступово збільшить рівень зовнішньої довіри до української економіки, що допоможе внутрішньому приватному

підприємництву серед простих громадян і поширить систему мікрокредитування по всій країні. Такий рух спровокує вертикальне економічне пожвавлення, і надалі приваблюючи іноземний бізнес з ЄС та інших розвинених держав.

Террі Холлмен з Департаменту народного економічного розвитку (People-Centered Economic Development) стверджує: «Існують значні можливості для створення програми економічного розвитку Криму. Вони включають спільноту кримських татар – етнічну групу, яка продемонструвала доволі визначні можливості демократичного та ринкового розвитку, що виїшли далеко до межі свого часу. Кримські татари залишилися вірними принципам ненасильства та демократії. Виявляється, що не існує жодних офіційних програм, спрямованих на здобуття фінансової стабільності цими людьми. Найперша перешкода полягає у нестачі грошових ресурсів, і це виражено у тому, що половина нинішнього населення кримських татар не має житла. Нині ідея мікрокредитування як ключового елемента фінансової стратегії знаходить всезагальну підтримку. Таким чином, існує гостра необхідність у новій програмі мікрокредитування». Немає жодного сумніву у тому, що кримчани та інші мешканці України потребують мікрокредитування. Втішно, що правові передумови його успіху поступово виконуються. В Україні подекуди визрівають умови для вертикального зростання малого бізнесу.

Сподівання України

Загальна економічна довіра в Україні останнім часом перебувала у стані піднесення, що засвідчило стійке зростання реєстрації суб'єктів господарювання, переважно у малому та середньому бізнесі. Нещодавнє стрімке поширення ініціатив у малому бізнесі та формування нових товариств вказують на те, що країна вже перебуває на цьому курсі і люди все більше схильні отримувати зиск через набуття нових свобод. З часу проголошення незалежності у 1991 р. Україна успішно здійснила ряд заходів у напрямку до представницької демократії, політичного плюралізму і ринкової економіки, однак доволі значна робота ще залишається на порядку денному, особливо у світлі стандартів ЄС та через те, що політична влада дуже сконцентрована, а розподілу влади, необхідного для демократії, ще не досягнуто.

Інкубатори малого бізнесу можуть істотно посприяти життєздатності та забезпеченню розвитку. Розсадники слугуватимуть зростанню сприйняття, визнання та підтримки тих функцій, які виконуватиме мале підприємництво у справі підняття економіки України. Центр уваги припадає на створення та стабільну діяльність успішних «інкубаторів». «Великі перспективи мікрокредитування в Україні наявні завдяки недолікам традиційної банківської системи та зростанню малого і середнього підприємництва», як доповідає ВА 456 Університету Дьюк (Duke University).

Новий Цивільний кодекс, що вступив у силу з 01.01.2004 р., кардинально вплинув на правові взаємовідносини у сфері прав власності нерухомого майна в Україні. Це забезпечило надійний кістяк системи розв'язання дилем і в застарілому законодавстві, і в численних суперечливих нормативних актах. Вперше з часів незалежності український закон експліцитно визначив права осіб на вільне володіння та розпорядження нерухомим майном. Це насправді довгоочікувана новина для поширення мікрокредитування.

Зародки мікрокредитування в Україні

Міжнародна фінансова корпорація (IFC), спільно з відділом розвитку приватного сектору Групи Світового Банку, у 2002 р. надала позику Банку мікрокредитування України (Micro Finance Bank Ukraine – MFB) у розмірі \$ 3,5 млн. для поширення його діяльності на місцеві малі підприємства. MFB був заснований за підтримки Міжнародної фінансової корпорації у 2001 р. як перший інститут мікрокредитування. З часів його створення MFB успішно забезпечував ефективне фінансування оборотних фондів і придбання обладнання для малого підприємництва у країні. На кінець червня 2002 р. MFB мав у своєму портфелі 3025 невипланих позик. Едвард Нассім, директор Центрального та Східноєвропейського відділу IFC, у прес-релізі IFC від 02.1997 вказує: «IFC має намір продовжувати підтримку одного з першопрохідників у справі забезпечення мікрокредитування малого підприємництва в Україні. Наша місія полягає у всебічній підтримці розвитку та зростання міцного приватного сектору у країні, а підсилення місцевого фінансового сектору є визначальним для досягнення цієї мети».

Інвестування IFC відображає основний бік його глобальної стратегії мікрокредитування, який зосереджено на підтримці комерційної життєздатності заходів мікрокредитування в країнах, що розвиваються. IFC сповідує принцип, який полягає у тому, що правильно організовані інституції мікрокредитування можуть бути комерційно життєздатними та мають забезпечувати достатньо значне та стійке зростання обсягів фінансових послуг для малого підприємництва. Розвиток малого та середнього підприємництва в Україні є вирішальним для піднесення її економіки. Його успіх приведе до подальшого поширення спектру фінансових послуг на інші підприємства в Україні.

7. Резюме та висновки

Дискусія на даному етапі спрямовує до наступного підсумовування необхідних для успішного мікрокредитування заходів.

Чотирнадцять умов успіху мікрокредитування:

1. Має панувати національний консенсус у верховенстві закону, а не у верховенстві народу.
2. Погодження з законами, розкриття інформації та операції переміщення є передумовами успішної економічної демократії.
3. Корумпованість у суспільстві загалом має бути зменшено. Україна завжди була однією з країн із найгіршими показниками у світі щодо адміністративної корумпованості та державної корупції.
4. Система вищої освіти загалом має бути вільною від корумпованості.
5. Внутрішнє протистояння демократичним економічним реформам має бути усунуто.
6. Більшість правових засад комуністичного періоду та будь-що на кшталт мафіозного авторитаризму має стати пам'яткою минулого.
7. Централізоване прийняття рішень має поступитися місцем децентралізованому. Нисхідне керівництво має поступитися висхідним ініціативам. Центральний уряд має давати змогу функціонування та допомагати бізнесу малих розмірів через мікрокредитування.
8. Правові та регулятивні засади мають підтримуватись як у низхідному, так і у висхідному напрямках і в усій країні.
9. Наміри приватизації від простих громадян мають знаходити послідовну підтримку вищих владних структур. Місцева влада має поважати та стимулювати громадський рух за створення механізмів мікрокредитування та управління.
10. Вагомість малих компаній, інформаційних сфер і зайнятості у власній справі мають знаходити широке розуміння.
11. Нові законопроекти, які безпосереднього стосуються мікрокредитування, мають бути прийнятими, тактовно введеними у силу та чітко дотриманими.
12. Будь-яке намагання буде приречене на загибель, якщо вища влада не братиме до уваги інтересів агентів мікрокредитування.
13. Кожен учасник має бути прямо причетним і брати рівну участь у функціонуванні мікрокредитування.

14. Взаємоповага, рівноправний тиск учасників і солідарна відповідальність мають бути забезпечені на державному рівні, аби досягти успіху у мікрокредитуванні.

Висновки

Банки бувають двох типів: традиційного та нетрадиційного. Традиційні комерційні банки зазвичай базуються на взаємній недовірі, тоді як нетрадиційні — на взаємній довірі. Походження мікрокредитування закладено глибоко у традиціях Південної Азії. У 1976 р. у Бангладеш доктором Мухаммедом Юнусом було засновано «Гремін Банк» (Grameen Bank). Він перевернув традиційні засади банківської діяльності, усунувши практику застави. Це привело до створення нової банківської системи, яка ґрунтується на підзвітності, творчості та взаємній довірі. Ядром такої структури є непохитна особиста відданість справі подолання бідності у висхідному напрямку та настільки ж сильне переконання у тому, що існуючий порядок мало що може запропонувати бідним особам. Успіх «Гремін Банку» можна віднести на рахунок інновації, гнучкості, солідарної відповідальності і повернення прибутків, заподіяних учасникам. Мікрокредитування розвиває самостійну зайнятість, упевненість у власних силах і самовідповідальність. Кожен член без винятку має брати активну участь. Тиск з боку групи та принцип рівноправної участі, безумовно, приведе до успіху. Адміністративна структура, зазвичай, не ускладнена, а прибуток забезпечується на мінімальному рівні, необхідному для покриття загальних витрат. «Гремін Банк» як ціле функціонує доволі добре. Немає нічого дивного у тому, що в усьому третьому світі виникло багато його прототипів. Його можна впровадити у будь-якій країні, де населення має схожі характеристики та подібну соціальну структуру. Мікрокредитування знищує міф за міфом. Існував стереотип, нібито жінки не підлягали банківському обслуговуванню. Жінки Бангладеш виявилися цілком активними учасницями суспільного виробничого процесу. Неймовірний успіх програм мікрокредитування у Бангладеш та інших азіатських країнах, безумовно, додає надії, сміливості та оптимізму людям інших країн.

Країни перехідної економіки у Східній Європі також можуть здобути вигоди від мікрокредитування, проте їх економічний ландшафт повністю відрізняється від азіатського. Мікрокредитування країн Східної Європи вважається зручнішим економічним і психологічним шляхом сприяння приватизації від приватних ініціатив. На відміну від Південної Азії, де висхідні ініціативи знаходять рішучу підтримку громадськості та центрального керівництва, у Центральній і Східній Європі дуже мала або практично відсутня нисхідна підтримка приватних підприємницьких ініціатив. Соціальна сітка має значущість у Південній Азії, однак є дуже слабкою у Східній Європі. Така суттєва відмінність є часткою спадщини комуністичного режиму. У багатьох східноєвропейських державах аграрні фінансові ринки мають системні не-

доліки, а саме інформаційні бар'єри та недоліки стягнення застави. Банківські системи надалі залишаються поза увагою реформаторів. Такі системні недоліки призводять до убогості пропозиції фінансових послуг. Мікрокредитування, яке не вимагає застави, могло б подолати такі системні вади. Програми мікрокредитування часто виступають єдиним джерелом кредиту (наприклад, в аграрних регіонах Албанії). Східноєвропейські країни мають великий потенційний ринок для послуг у мікрокредитуванні через необхідність зміни господарської структури від широкомасштабного державного підприємства до приватного малого бізнесу.

З розпадом СРСР нові незалежні країни мали протистояти серйозним наслідкам. Через те, що українське господарство було найбільшою мірою залучено до радянського військово-промислового комплексу, Україна постраждала найгірше. Повсюдно спостерігався опір демократичним економічним реформами з боку монополій і концернів, що виявилось навіть у певному зворотному поступі до колишнього комунізму. Колекція пережитків комуністичного минулого досить помітна і донині. Українське середовище є несприятливим для зростання малого та середнього бізнесу. Урядова підтримка мікрокредитування в Україні є досі слабкою. Для успішного конкуритування з сусідніми державами Україні необхідне створення міцної правової бази ринкової економіки. Внутрішній приватизаційний процес не має успіху, як в інших перехідних країнах Східної Європи. Українська господарська демократизація має відставальну природу. Мудре господарське управління ще не стало реальністю в Україні. Ринковий механізм, готовий до свого застосування у господарстві, не існує через наявність численних пережитків комунізму. Особи, які належать до каст заможних і правлячих, не вітають цілковитого переходу на рейки ринкової економіки. Їх мислення опирається солідарній економічній кампанії. Відсутність одностайності макроекономічної та мікроекономічної стратегій має наслідком недостатній економічний прогрес на всіх рівнях. Загальна прихильність до великого, у порівнянні з малим бізнесом, не втратила своєї актуальності. Прийдешній малий бізнес не знайде поживного підґрунтя. На відміну від Південної Азії, тут немає корпоративного духу. Успіх мікрокредитування, як засвідчено «Гремін Банком», вимагає співпраці, взаємної поваги та солідарної відповідальності. Люди мають довіряти один одному. Стосунки центрального та місцевого керівництва важко назвати обопільно підтримувальними. Україна – слабка саме з таких точок зору.

Вважається, що все суспільство в Україні вражене корупцією. Студенти вчаться шахраювати в освітніх закладах. З них вони виходять без найменшого поцінування чесності, відкритості та відповідальності. Вища освіта ігнорує соціальні та гуманітарні науки, серед них – економіка, управління бізнес-процесами та антропологія. Ці предмети стосуються таких категорій, як особистісне навчання, критичне мислення та вирішення проблем, що відсутнє у природничих дисциплінах. Соціальні та гуманітарні науки вивчають моделі людської поведінки і взаємовідносини людей, які у глобальному суспільстві стають найбільш вразливими до нестримних змін. Кожен сту-

дент має вміти думати, аналізувати та приймати рішення як відповідальна особистість, що і повинно стати метою системи вищої освіти. Такі чесні студенти врешті-решт позбавлять суспільство від корумпованості. Відкритість її гостродефіцитною в багатьох соціальних прошарках. Економічна мафія існує донині. Тіньова економіка та незаконні операції – процвітають. Усталені норми не обов'язково сприяють розвитку мікрокредитування. Вступ України до ЄС не є справою близької перспективи. Усі ці вади мають бути докорінним чином ліквідовані. Колосальні труднощі в Україні не повинні стати на перешкоді розвитку мікрокредитування. Велика потреба в мікрокредитуванні зростає за рахунок народження малого бізнесу та збільшення кількості представників незабезпечених верств населення України. Ця потреба поволі задовольняється, що дає підстави для нових сподівань щодо кращої долі України.

Література

1. Ahmed, Salehuddin, «Creating Autonomous National and Sub-regional Microfinance Funds», Microfinance Summit Campaign Publications and Resources, January, 2001.
2. Boris A. Schwartz and Igor N. Taranenko, «Real Estate Issues in the New Civil Code», <http://www.pwcglobal.com/extweb/pwcpublishations.nsf/docid/32753A03DBFF451980256EA60041B23F>
3. CIA, The World Factbook – Ukraine. <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/up.html>
4. Client Perspectives: The Sustainable CEO, «Different Kind of Banker, Different Kinds of Bank», Impact Summer 1998, International Finance Corporation, World Bank.
5. COUNTDOWN 2005, MICROFINANCE SUMMIT CAMPAIGN, Feb. 2001 (various documents publicized in www.microfinancesummit.org)
6. Dennis De Santis, Jean Gilson, Max Goldensohn, Jennifer Santer & Timothy Smith, SMALL ENTERPRISE DEVELOPMENT IN UKRAINE, Gemini, 1992.
7. Dunford, Christopher, «Sustainable Integration of Microfinance with Education, in Health, Family Planning, and HIV/AIDS Prevention for the Poorest Entrepreneurs», Freedom from Hunger Discussion Paper, commissioned by the Microfinance Summit Campaign, August 2001.
8. IFC Press Release No. 02/0097, IFC Supports Pioneer Microfinance Institution in Ukraine, Washington, D.C., July 11, 2002.
9. International Finance Corporation (IFC), Obstacles to Small Business Development in Ukraine, October 1997.

10. John Hatch, "Microfinance: Where We've Come, Where We're Going", RESULTS, Microfinance Summit, 1999.
11. Kamal, Mustafa, «Impact Evaluation Mechanism of the Association For Social Advancement (ASA) in Bangladesh», Microfinance Summit Campaign Publications and Resources, January, 2001.
12. Kathryn Funk and Timothy R. Lyman-ECSSD, Regional Study Report: The Legal and Regulatory Environment for Microfinance in Central and Eastern Europe and the Newly Independent States, September 2000.
13. Lise Adams, Anna Awimbo, Nathanael Goldberg and Cristina Sanchez, «Empowering Women with Microfinance», 2000 Microfinance Summit Campaign Report.
14. Ray M. Johns, «Academic Corruption in Ukraine», <http://www.fulbright.kiev.ua/newsletters/06/p04en.html>
15. Terry Hallman, «Proposal for Economic Development of the Crimean Tatar Community in Crimea», People-Centered Economic Development, 2003.
16. «Thaneakea Phum Village Banking», Catholic Relief Services, Cambodia
17. United Nations Capital Development Fund, Countries and Regions, Mongolia (<http://www.unCDF.org/english/countries/mongolia/index.php>)
18. United Nations General Assembly, «Economic Assistance to the Eastern European States affected by the developments in the Balkans: Report of the Secretary General», A/56/632, Fifty-sixth session, Agenda item 20 (b).

Стаття надійшла до редакції 16 лютого 2005 р.